

SARAJEVO NEKOČ IN ZDAJ

(repetitorij)

O Sarajevu, glavnem mestu Bosne in Hercegovine ter zemljepisnem središču nekdanje Jugoslavije, ki ima sicer obliko srca, se od začetka zadnjega desetletja dvajsetega stoletja precej govori povsod po svetu. Žal gre predvsem za tragedijo tega mesta in njegovih prebivalcev, za smrt ljudi in uničenje podobe in duha mesta, v katerem so do pred kratkim skupaj živeli muslimani, Srbi, Hrvati, judje in drugi narodi, med njimi tudi Slovenci ter številne narodnosti, ki jih je prinesel val priseljevanja, posebej v času Avstro-Ogrske, bogateči ga s svojo kulturo, tradicijo in zgodovino. Sarajevo je mesto, ki je čudovito spajalo čare Vzhoda in Zahoda. Velikemu številu potopiscev je ob njegovem opisovanju, očaranim z njegovo lepoto, pogosto zmanjkovalo besed. V tem času, o katerem govorim, je bilo to mesto, vso v ruševinah, dimu in plamenih, žalostna podoba prejšnje lepote in razkošja ter neovrgljiv dokaz človeškega barbarstva, človekovega nagnjenja k uničevanju ustvarjenega in nespoštovanja svetosti življenja. Danes verz pesnika Abdulaha Sidrana »Govori Sarajevo: ›Jaz, otok sem v srcu sveta« zveni bolj prepričljivo kot prej. Kajti to mesto, čeprav v resnici v srcu sveta, z do zdaj redko videno tragedijo, ki jo doživlja, vse bolj postaja pusti otok, kot da govori kljub očem slepemu in kljub ušesom gluhemu svetu. Rojen v Sarajevu, nanj močno navezan in od njega ločen, ker od leta 1989 živim v Sloveniji, bom skušal v kratkem predočiti, kaj so o tem mestu pisali zgodovinarji, potopisci in pesniki. Popeljati tistega, ki se je odločil, da to bere, na sprehod po mestu, kakršno je bilo nekoč in kakršno je zdaj. Po Sarajevu, ki ga pravzaprav ni več. Vsaj ne takšnega, kot je bilo nekoč.

Hazim Šabanović, kot tudi veliko drugih zgodovinarjev, nastanek Sarajeva povezuje z začetkom turške okupacije tega kraja, katerega slovanska preteklost ni znana vse do sredine 10. stoletja. Nekoč je bila na tem področju župa Vrhbosna, ki je znana od leta 1244 in v njej mesto Brdo, ki je bilo središče katoliških škofov. In v njej je obstajalo tudi utrjeno mesto Hodidjed, ki se omenja šele leta 1434, ko so ga Turki osvojili. To se je, po obstoječih sledovih

utrdbе, dvigovalo na vzhodu sedanjega mesta, nad kanjonom reke Miljacke. Nizvodno v dolini Miljacke je bilo več trgov, med njimi je bil najpomembnejši Trgovište, ki so ga Dubrovničani klicali Vrhbosanje. Ko so Turki obvladovali celo župo, so jo poimenovali Hodidjed, ko pa so sezidali na levi strani Miljacke namestnikov dvor, saraj, so jo začeli klicati vilajet (pokrajina enega valije – guvernerja) Sarajivasi, kar je pomenilo Sarajevsko polje. Potem ko je bilo v vojnih spopadih Trgovišče zažgano, so Turki svoj trg prenesli na zdajšnjo Baš-čaršijo. Tu je Isa-beg Ishaković zgradil karavan-saraj z veliko trgovinami in ustanovil gospodarski center novega mesta. Severno od Baš-čaršije se je naselilo večje število krščanskih prebivalcev. Na nasprotni strani Miljacke pa je bila ustanovljena prva muslimanska mahala (četrť), sezidana prva džamija, poimenovana Careva (Cesarjeva), pripeljan vodovod, zgrajeni hamam (kopalnica) in mahala (četrť), z mostom povezana s čaršijo (trgom). S tem in z ostalim izgrajenim so bili, kot je napisal Šabanović, postavljeni temelji Sarajeva. Od takrat je Sarajevo glavno trgovsko mesto v Bosni in Hercegovini. Težave in nesreče, ki jim je bilo to mesto od takrat do zdaj pogosto izpostavljeno, so se začele že leta 1480, ko ga je ogrska vojska popolnoma požgala. V tem mestu, za razvoj katerega je bil najbolj zaslužen dolgoletni bosanski sultanov namestnik Gazi Husrev-beg, ki je s krajšimi presledki upravljal z Bosno od leta 1521 do leta 1541, ko je umrl, medtem pa poleg ostalega zgradil prelepo Begovo džamijo, so se izmenjavale poplave, lakota in kuga. Najhujšo nesrečo do današnje, ki jo preživlja Sarajevo v vojni na tleh Jugoslavije, je to mesto doživelo leta 1697, ko ga je princ Evgen Savojski oropal in požgal skoraj do tal. Toda tudi duh upora in odpora v tem mestu ima svojo dolgo tradicijo. Njegovi prebivalci so se pogosto upirali Carigradu, leta 1878 pa so se uprli avstro-ogrski okupaciji Bosne in Hercegovine. Mesto so, kadarkoli je to bilo potrebno tudi kasneje, branili, kot ga branijo tudi v naših časih pred srbskim obleganjem, neusmiljenim obstreljevanjem in uničevanjem.

Eden največjih hrvaških pesnikov, Tin Ujević, ki je tako kot tudi hrvaški pesnik Silvije Strahimir Kranjčević del življenja preživel v Sarajevu, v eni svojih pesmi pravi: »Ne vidijo vsi isti svet z istimi očmi.« In to je res. Kar potrjujejo tudi tisti, ki so od nastanka Sarajeva do današnjih dni pustili sled o svojem videnju tega mesta na križišču poti, v katerem se je nekoč največ trgovalo, ob tem pa se dotikalo, izmenjavalo in prežemalo vse tisto, kar je predstavljalo posebnosti Evrope in Orienta. Toda če so o čem soglašali, je bila to lepota tega stika in prežemanja, ki jih je resnično očarala.

O lepoti njegove lege in podobe, obdane s hribi in prepolne razkošnih vrtov, številnih vodnjakov, mostov, džamij in cerkev so pisali številni potopisci z različnih koncev sveta že od polovice 16. stoletja. Quiclet v svojem opisu Sarajeva leta 1664 zapiše, da je v njem sto in ena džamija in devetinšestdeset lepih vodnjakov. Ko Franz Maurer leta 1868 opisuje semenj v Sarajevu, pravi, da je življenje na sarajevskih ulicah, prepolnih barv in raznovrstnosti, v pravem pomenu orientalsko ter da ima človek na njih možnost, da vidi vse orientalske obrti, med katerimi je posebno občudovanja vredna filigranska spretnost sarajevskih zlatarjev. Arthur J. Evans pa leta 1876 o Sarajevu govori kot o Damasku severa, kot so ga imenovali bosanski Turki in ga imeli za najlepše mesto v evropski Turčiji, za najlepše mesto po Istanbulu. »Mesto je,« po njegovih besedah, »en velik vrt, iz zelenila katerega se dvigujejo kupole džamij in javnih kopališč, nad njimi pa se dviguje nova srbska stolna cerkev ...« Sicer je bila stara srbska cerkev sezidana v neposredni bližini Baš-čaršije že leta 1528. Evans omenja, da v Sarajevu v času, ko ga opisuje, »živi neke vrste srečna družina Turkov, judov, krivovercev in nevernikov.« »Drugi člani naše srečne družine so,« pravi, »Bosanci grško-vzhodne cerkve – pravoslavni Srbi, kot sami sebe kličejo.« Takrat jih je bilo v Sarajevu okrog šest tisoč. Judov, katerih jezik, ki so ga prinesli iz Španije, iz katere so bili pregnani v 15. stoletju, se lahko še sliši na sarajevskih ulicah, pa približno dva tisoč. Večina izpostavlja alpske lepote okolice Sarajeva in orientalske značilnosti samega naselja, vsega v dišavah rož in zelenilu. Robert Munro, ki je bil v Sarajevu leta 1894, gledajoč nanj z griča nad mestom, kjer je t. i. Jajce-kasarna, ga vidi kot vzvalovano morje nenavadnih streh. V svojem potopisu pravi: »Videl sem veliko mest, ki so znana zaradi svoje lepote – Damask in Jeruzalem, Kairo in Carigrad, Benetke severa in Benetke juga – toda nobeno izmed njih ni v meni vzbudilo toliko občudovanja kot Sarajevo.« K temu dodaja: »Ob vrnitvi s sprehoda po čaršiji smo šli mimo Begove džamije, največje in najlepše džamije v Evropi, po lepoti enake džamijam v Carigradu in džamiji sultana Selima v Jedrenu.« O čarih Sarajeva, v katerem se srečujeta Vzhod in Zahod, pišeta ob drugih Edouard Maury, leta 1896, in Charles Diebl, leta 1912. Diebl posebno poudarja opazne kontraste. »Krasna je ta stara otomanska prestolnica, pod svojim izrazito modrim nebom in jasnim soncem, okrašena z džamijami, ki dvigujejo v nebo vitka vretena svojih minaretov, s svojimi lesenimi hiškami, ki se stopničasto nizajo po bližnjih pobočjih, med visokimi drevesi in v svežini tekočih voda,« pravi na enem mestu. Na drugem, da »masivni zvoniki stolnice stoje ob

elegantnih kupolah džamij«. Ko pa govori o Ilidži, kjer sta izvir reke Bosne in toplice, ki so zapuščina Avstro-Ogrske: »In ni brez čara kontrast, ko se gre v le nekaj minutah iz orientalskega Sarajeva v to lepo in mirno mesto, ki je podobno kakšnemu letovišču v Švici ali na Tirolskem.« »Bosna si zasluži, da jo občudujemo in jo imamo hkrati radi,« je zapisal leta 1934 Rene Pelletier, ko je govoril o lepoti, toda tudi o usodi Sarajeva. »Sarajevo! Nenavadna usoda tega mesta, še do pred kratkim neznanega na Zahodu, ime, katerega se je vrezalo v spomin ljudi s tragičnim dogajanjem, ki je zaznamovalo začetek velike vojne ... Če omenite njegovo ime kakšnemu Francozu, vam bo tudi on takoj povedal: »Ah, ja, sarajevski atentat ...« Da je bil Principov strel, atentat na Ferdinanda, do pred kratkim prva asociacija na omembo Sarajeva, je povsem odveč omeniti. Spominjam se, ko sem se konec osemdesetih let na literarnih srečanjih *Vilenica* (ne vedoč, da bom tudi jaz, sedem let po njem, prejel mednarodno literarno nagrado Vilenica) prvič srečal in seznanil s svetovno znanim avstrijskim pisateljem Petrom Handkejem in mu rekel, da sem iz Sarajeva, kako je nameril svoj kazalec na desni roki, spremenjen v pištolo, vame in z ustnicami oponašal zvok poka. Kar je bilo, seveda, zbujanje spomina na zgodovinski strel. In smo se, vsi navzoči, glasno nasmejali. Toda naj se vrnem k Pelletieru, za katerega je bilo »Sarajevo tragično mesto z nežnim nasmehom«. Moderno in hkrati s patino starine. Mesto, v katerem so, skoraj ena ob drugi, džamije, sinagoge, srbske pravoslavne in rimskokatoliške cerkve, nedaleč od čaršije, nad katero se stopničasto dviguje turško mesto. Ali kot bi dejal on: »Zahod, Vzhod. Večno ponavljana tema globoke drame, ki se odigrava tukaj, pred prečudovitim dekorjem pobočij Trebevića.« Prav s teh pobočij Trebevića so Sarajevo v zdajšnji vojni oblegovalci obstreljevali in uničevali ter ustrahovali in ubijali v njem ujete prebivalce. Na načine, kakršnih do takrat ni bilo v njegovi dolgi, čeprav ne tudi lahki zgodovini. V tem amfiteatru hribov, ki obkrožajo Sarajevo, se dogaja ena največjih sodobnih tragedij, ki po marsičem celo prekaša najpretrsljivejše grške tragedije.

Ivo Andrić je v svojem besedilu *En pogled na Sarajevo*, gledajoč mesto, nekoč, od tam, od koder ga zdaj oblegovalci obstreljujejo z minami in granatami, ob tem pa na njegove prebivalce dan in noč streljajo ostrostrelci, zapisal: »Gledano tako z višine nam to mesto govori s svojimi zgradbami, vrtovi in ulicami, ki so izpisane in narisane na pobočjih strmih hribov, kot na straneh napol odprte knjige. Pred nami se pokažejo megleni fragmenti njegove preteklosti.« Seveda ne le preteklosti, temveč tudi sedanjosti. Ker se

zgodovina po kdo ve kateri krat ponavlja, je v Andrićevih besedah čutiti tudi svojevrstno preroštvo. Ne le, ko zapiše, da so vojne, ki so ustvarile in sezidale Sarajevo, tudi povzročile njegove propade. Pravi: »Pod nami v vijoličastem somraku vse bolj tone staro Sarajevo, s svojimi zgradbami vseh časov in stilov.« In dodaja tisto, kar so povedali že mnogi: »S svojimi cerkvami, starimi in novimi, sinagogami in številnimi džamijami.« Ter sklepa: »In v kateremkoli času dneva in s katerekoli vzpetine vržete pogled na Sarajevo, vedno, tudi nehote, pomislite enako. To je mesto. Mesto, ki propada in umira, hkrati pa se poraja in spreminja.« In svet res vsak dan gleda, kako Sarajevo propada in umira, čas pa bo pokazal, ali se bo hkrati, ob številnih žrtvah in peklenških mukah njegovih prebivalcev, znova porajalo in spreminjalo. Kajti težko, da bo, tudi v daljšem obdobju, takšno, kot se ga sam spominjam.

Seveda, lahko bi se strinjal s trditvijo ruskega pesnika Mihaila Dudina iz leta 1964, da je Sarajevo *res prelepo mesto in mesto-muzej preteklosti*, toda ne, da je *tudi mesto-spomenik nove Jugoslavije*. Ne dvomim, da se je v tistem času to zdelo tako, kot je danes težko oporekati temu, da je prav zdaj Sarajevo, največje koncentracijsko taborišče in skupinska grobnica, njen nagrobnik. Dudin se je, kot veliko drugih, zmotil, ker je verjel, da se je v tem mestu preteklost konzervirala in da je ta nauk in navdih dialoga s prihodnostjo. V njem se je, žal, preteklost povampirila v svoji najbolj krvoločni obliki ter ni spodbujala dialoga s prihodnostjo, temveč ga je prestavila. Tisto, kar se prav zdaj dogaja temu lepemu mestu bogate preteklosti, ki bi ga redko kdo od tistih, ki so ga videli in opisali, danes, ko je njegova usoda skrajno negotova in so njegovi prebivalci izpostavljeni lakoti, mrazu in smrti zaradi obleganja, prepoznal. Tudi tisti, rojeni v njem, kot sem jaz, ne.

Umira namreč mesto, ki je ohranjalo pred smrtjo veliko izročil in legend, veliko pričevanj o sebi in drugih, veliko svojih kulturnih zakladov, toda tudi zakladov drugih. Veliko poslopij v njem, ki so kulturne vrednote po sebi, je že porušenih in požganih. Najprej je bil, težko je verjeti, da po naključju, z granatami zadet Orientalski inštitut, v katerem je hranjen bogat arhiv tudi redkih rokopisov. Nenadomestljivo je uničen del kulturne zakladnice, za katero je to mesto skrbelo stoletja. V požaru Narodne in univerzitetne knjižnice je izginil velik del v njej shranjenega knjižnega zaklada Bosne in Hercegovine. In kdo ve kaj vse od tistega, s čimer se je Sarajevo do pred kratkim lahko pohvalilo, bo še uničeno. Kot tudi, kaj od njegovih neprecenljivih

kulturnih vrednosti bo še ohranjeno. Kajti to je mesto, v katerem je že dlje časa težko ohraniti zgolj golo življenje.

To golo življenje pa se v Sarajevu tudi danes, kot se je vsakič, ko je bil skozi temačno preteklost njegov obstoj ogrožen, brani tako z orožjem in duhom kot tudi s humorjem, ki ga lahko upravičeno poimenujemo sarajevski. Kajti to mesto je med drugim znano tudi po posebni duhovitosti in premetenosti. Tisti, ki jim je uspelo, četudi pred kratkim, da se rešijo iz tega obleganega mesta, če ne zadnjega peklenskega kroga, pa zagotovo predzadnjega, trdijo, da so se ljudje v njem kljub življenjskim mukam in trpljenju še vedno pripravljani pošaliti tudi na lasten račun, ne le na račun drugega.

Moja mama, ki je ostala v obleganem Sarajevu, mi je v enem izmed pisem napisala, da jo je ostrostrelec, ko se je od pesnika Abdulaha Sidrana, ki stane v središču mesta in mu je prenesla moje sporočilo, vračala domov, v Novo Sarajevo, za las zgrešil. To se ji je do takrat namreč že večkrat zgodilo, ona pa je ob tem rada rekla: »Sreča, da so moje noge tenke kot zobotrepci.« O tovrstni sreči v nesreči pripoveduje tudi zgodba iz starega Sarajeva, *Dobro je biti nihče in nič*, ki velja v vseh časih. Glasi pa se takole:

»Nekoč je nekje v Sarajevu, nekje v neki majhni ulici pod Trebevićem, živel reven nosač. Ničesar ni imel, samo ženo. Neugleden in reven je životaril, tako da sta se komaj preživljala iz dneva v dan.

Neke noči, ko sta z ženo spala, ju je zbudil pok topa iz trdnjave. Prebujena žena ga je vprašala: »Kaj se je zgodilo? Zakaj se oglašča top tako pozno v noč?« On ji je odgovoril: »Žena, veš, da je bil te dni v Sarajevu upor. Vstali so age, begovi in druga gospoda proti sultanu (cesarju), pa so jih polovili in obsodili na smrt. Včeraj je iz Carigrada prišel višji komornik in za vsakega obsojenega prinesel svileno vrv, s katero ga bodo zadavili. Zdaj rablji ločujejo njihove duše od teles, top pa se ob tem vsakič oglasi iz trdnjave.« Žena ga je vprašala: »Za katere ljudi gre, nesrečne njihove matere?« Nosač ji je odvrnil: »Za Moriće, Hadži Pašu in njegovega brata Ibrahimaga, Hajdar-pašo in druge: vse sami veljaki in gospoda sarajevska.«

Žena se je globoko zamislila in umolknila, ko pa je moža in sebe pokrila z odejo, je rekla: »Hvala bogu, da si ti nihče in nič.«